

جزء ۱۷ قرآن مجید

سوره حج

مقدمه

این سوره در مدینه نازل شده و ۷۸ آیه است

بسم الله الرحمن الرحيم

محتوای سوره حج

این سوره که به خاطر بخشی از آیاتش که پیرامون حج سخن می گوید به نام «سوره حج» نامیده شده است از سوره‌هایی است که در میان مفسران و نویسندگان تاریخ قرآن در «مکی» یا «مدنی» بودنش گفتگو است، جمع‌ی آن را - جز چند آیه - «مکی» می دانند، در حالی که جمع دیگری معتقدند همه آن - جز چند آیه - در مدینه نازل شده است، بعضی نیز آن را ترکیبی از آیات «مکی» و «مدنی» می دانند. ما با توجه به برداشتی که از سوره‌های مکی و مدنی و به تعبیر دیگر جو مدینه و مکه و نیازمندیهای مسلمانان و چگونگی تعلیمات پیامبر (صلی الله علیه و آله وسلم) نسبت به آنها در این دو منطقه داریم آیات این سوره از جهاتی شبیه سوره‌های مدنی است، چرا که دستور حج آنهم با ذکر قسمتی از جزئیات آن، و همچنین دستور جهاد، تناسب با وضع مسلمانان در مدینه دارد، هر چند تاءکید آیات این سوره روی مساءله مبدء و معاد بی تناسب به سوره‌های مکی نیست.

نویسنده تاریخ القرآن بر اساس تاریخ «فهرست ابن ندیم» و «نظم الدرر» می گوید: سوره حج مگر چند آیه در مدینه نازل شده، آن چند آیه نیز در میان مکه و مدینه نازل گردیده است، وی اضافه می کند این سوره صد و ششمین سوره‌ای است که بر پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) نازل شده و بر حسب ترتیب، بعد از سوره نور و قبل از سوره «منافقین» است.

به هر حال در مجموع، «مدنی» بودن سوره قویتر به نظر می‌رسد.

از نظر محتوا مطالب این سوره را به چند بخش می‌توان تقسیم کرد:

۱ - آیات فراوانی که در زمینه «معاد» و دلائل منطقی آن، و انداز مردم غافل از صحنه‌های قیامت، و مانند آن است که از آغاز این سوره شروع می‌شود و بخش مهمی از آن را در بر می‌گیرد.

۲ - بخش قابل ملاحظه‌ای نیز از مبارزه با شرک و مشرکان، سخن می‌گوید و باتوجه دادن به آیات پروردگار در عالم هستی انسانها را متوجه عظمت آفریدگاری می‌سازد.

۳ - بخشی از این سوره نیز مردم را به بررسی سرنوشت عبرت انگیز گذشتگان و عذابهای دردناک الهی که بر آنها نازل شد دعوت کرده، از جمله سرنوشت قوم نوح و عاد و ثمود، و قوم ابراهیم و لوط، و قوم شعیب و موسی را یادآور می‌شود.

۴ - بخش دیگری از آن پیرامون مسأله حج و سابقه تاریخی آن از زمان ابراهیم (علیه السلام) و سپس مسأله قربانی و طواف و مانند آن است.

۵ - بخشی از آن هم پیرامون مبارزه در برابر ظالمان و پیکار با دشمنان مهاجم، است.

۶ - و سرانجام قسمتی از آن پند و اندرزهایی است در زمینه‌های مختلف زندگی و تشویق به نماز و زکات و امر به معروف و نهی از منکر و توکل و توجه به خداوند.++

فضیلت تلاوت سوره حج

در حدیثی از پیامبر گرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌خوانیم: من قرء سورة الحج اعطی من الاجر كحجة حجها، و عمرة اعتمرها، بعدد من حج واعتمر فیما مضی و فیما بقی! «هر کس سوره حج را بخواند پاداش حج و عمره را خدا به او

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۵

می‌دهد به تعداد تمام کسانی که در گذشته و آینده حج عمره بجا آورده یا خواهند آورد»!.

بدون شک این ثواب و فضیلت عظیم تنها برای تلاوت لفظی نیست، تلاوتی است اندیشه ساز، و اندیشه‌ای است عمل پرور.

در حقیقت کسی که این سوره و محتوای آن را از مبدء و معاد گرفته، تا دستورات عبادی و اخلاقی، و مسائل مربوط به جهاد و مبارزه با ستمگران، در اعماق جان خود قرار دهد و برنامه عملی خود سازد، پیوندی با تمام مؤمنان گذشته و آینده از نظر معنوی و روحانی پیدا می‌کند، پیوندی که او را در اعمال آنها شریک، و آنها را نیز در اعمال او شریک و سهیم می‌سازد، بی‌آنکه از پاداش آنان چیزی کاسته‌شود و حلقه اتصالی خواهد بود بین همه افراد با ایمان در تمام قرون و اعصار.

و با این اوصاف و شرایط ثواب و پاداشی که در حدیث فوق آمده عجیب به نظر نمی‌رسد.

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۶

آیه ۱ - ۲

آیه و ترجمه

بسم الله الرحمن الرحيم

يا ايها الناس اتقوا ربكم ان زلزلة الساعة شيء عظيم
يوم ترونها تذهل كل مرضعة عما ارضعت و تضع كل ذات حمل حملها و
تري الناس سكري و ما هم بسكري و لكن عذاب الله شديد
ترجمه :

به نام خداوند بخشنده بخشایشگر

۱ - ای مردم از پروردگارتان بترسید که زلزله رستاخیز امر عظیمی است.
۲ - روزی که آن را می‌بینید (آنچنان وحشت سر تا پای همه را فرا می‌گیرد که) مادران شیرده، کودکان شیرخوارشان را فراموش می‌کنند، و هر بارداری جنین خود را بر زمین می‌نهد و مردم را مست می‌بینی، در حالی که مست نیستند، ولی عذاب خدا شدید است!

تفسیر :

زلزله عظیم رستاخیز

این سوره با دو آیه تکان دهنده و هیجان انگیز پیرامون رستاخیز و مقدمات آن شروع می‌شود، آیاتی که بی‌اختیار انسان را از این زندگی گذرای مادی بیرون می‌برد، و به آینده هول انگیزی که در انتظار او است متوجه می‌سازد

آینده‌ای که اگر امروز به فکر آن، و آمادگی بر آن نباشد، به راستی وحشتناک است و اگر باشد دل انگیز و روح افزا است.

نخست عموم مردم را بدون استثناء مخاطب ساخته و می‌گوید: «ای مردم از پروردگارتان بترسید، و پرهیز کاری پیشه کنید که زلزله رستاخیز، جریان مهم و عظیمی است (یا ایها الناس اتقوا ربکم ان زلزلة الساعة شیء عظیم). خطاب «یا ایها الناس»، دلیل روشنی است بر اینکه هیچگونه تفاوت و تبعیضی از نظر نژاد و زبان و اعصار و قرون و مکانها و مناطق جغرافیائی و طوائف و قبائل در آن نیست، و مؤمن و کافر، کوچک و بزرگ، پیر و جوان، مرد و زن امروز و آینده همه در آن شریکند.

جمله «اتقوا ربکم» عصاره تمام برنامه‌های سعادتبخش است، چرا که از یکسو «توحید» را بیان می‌کند (ربکم) و از سوی دیگر تقوا را و به این ترتیب برنامه‌های عقیدتی و عملی در آن جمع است.

و با ذکر جمله «ان زلزلة الساعة شیء عظیم» حقیقتی را که در بسیاری از آیات قرآن آمده است به طور سربسته بازگو می‌کند، و آن اینکه رستاخیز با یک انقلاب و تحول شدید در سازمان عالم هستی بر پا می‌گردد: کوهها از جا کنده می‌شوند، دریاها به هم می‌ریزند، زمین و آسمان در هم کوبیده می‌شوند، و جهانی نو بازندگانی نو آغاز می‌گردد، مردم در آستانه قیامت در وحشت عظیمی فرو می‌روند، و سر از پا نمی‌شناسند.

آیه بعد نمونه‌هایی از بازتاب این وحشت عظیم را در چند جمله بیان کرده می‌گوید: روزی که زلزله رستاخیز را مشاهده کنید آنچنان وحشت سر تا پای همه را فرا می‌گیرد که مادران شیرده از کودک شیرخوارشان غافل می‌شوند (یوم ترونها تذهل کل مرضعة عما أرضعت).

«و هر بارداری (در آن صحنه باشد) چنین خود را سقط می‌کند» (و تضع کل ذات حمل حملها).

سومین بازتاب اینکه «مردم را به صورت مستان می‌بینی، در حالی که مست نیستند!» (و تری الناس سکاری و ما هم بسکاری).

«ولی عذاب خدا شدید است» که این چنین هول و وحشت به دلها افکنده

وانسانها را از خود بی خود ساخته است (و لکن عذاب الله شدید).

نکته‌ها:

- ۱- در زلزله‌های دنیا، و حوادث وحشتناک نیز گاهی این پدیده‌ها به صورت جزئی پیدا می‌شود، یعنی مادران کودکان خود را فراموش کرده، و بارداران جنین خود را ساقط می‌کنند، و بعضی همچون افراد مست از خود بی خود می‌شوند ولی جنبه عمومی و همگانی ندارد اما زلزله رستاخیز چنانست که از مشاهده آن همه مردم به این حالات گرفتار می‌شوند.
- ۲- این آیات ممکن است اشاره به پایان جهان که مقدمه رستاخیز است باشد در این صورت زنان باردار، یا کودکان شیر خوار مفهوم اصلی خود را خواهد داشت، ولی این احتمال نیز وجود دارد که اشاره به زلزله روز قیامت باشد (به قرینه جمله لکن عذاب الله شدید) در این صورت ذکر جمله‌های فوق جنبه مثال پیدا می‌کند، یعنی آنقدر، صحنه وحشتناک است که اگر زنان بارداری وجود داشته باشند همگی سقط جنین می‌کنند، و اگر کودکان شیرخواری باشند مادرها آنها را به کلی فراموش خواهند کرد.

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۹

- ۳- می‌دانیم معمولا در ادبیات عرب از زنی که کودک خود را شیر می‌دهد تعبیر به مرضع می‌کنند ولی همانگونه که جمعی از مفسران و بعضی از ارباب لغت نوشته‌اند، گاه این کلمه به صورت مؤنث (مرضعه) آورده می‌شود تا اشاره‌ای باشد به همان لحظه شیر دادن، و به تعبیر دیگر مرضع به زنی می‌گویند که می‌تواند بچه خود را شیر دهد، اما مرضعه مخصوص زنی است که پستان خود را به دهان کودک شیرخوارش نهاده و در حال شیر دادن است! بنابراین تعبیر فوق در آیه نکته خاصی دارد زیرا می‌گوید: شدت وحشت زلزله رستاخیز آنقدر زیاد است که حتی اگر مادر پستان در دهان کودک شیر خوارش داشته باشد، چنان متوحش می‌گردد که بی اختیار، پستان از دهانش بیرون کشیده، فراموشش می‌کند!

- ۴- جمله «تری الناس سکاری» (مردم را به صورت مستان می‌بینی) اشاره به این است که پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) که مخاطب به این جمله می‌باشد (و احتمالا مؤمنان بسیار قوی الایمان که قدم جای قدمهای او نهاده‌اند) از این وحشت عظیم در امانند، زیرا می‌گوید مردم را به این حالت

می بینی، یعنی خودت چنین نیستی.

۵ - بسیاری از مفسران و روات حدیث در ذیل آیات مورد بحث روایتی از پیامبرگرامی اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم) نقل کرده‌اند که ذکر آن در اینجا به مورد است و آن اینکه: دو آیه آغاز این سوره در یکی از شبهای «غزوه بنی المصطلق» نازل

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۰

شد در حالی که مردم در حال حرکت به سوی میدان جنگ بودند، پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) مردم را صدا زد، آنها توقف کردند و گرداگرد پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) حلقه زدند، حضرت این آیات را بر آنها خواند صدای گریه از مردم بلند شد، و در آن شب مسلمانان بسیار گریستند، هنگام صبح به قدری نسبت به دنیا و زندگی دنیا بی‌اعتنا شده بودند که حتی زین به روی مرکب‌هانشان نهدند و خیمه‌ای بر پا نساختند، گروهی گریه می‌کردند و گروهی نشسته در فکر فرو رفته بودند.

رسول خدا (صلی الله علیه و آله و سلم) فرمود: آیا می‌دانید این چه روزی است عرض کردند: خدا و پیامبرش آگاه‌تر است، فرمود: روزی است که از هر هزار نفر ۹۹۹ نفر به سوی دوزخ روان می‌شوند و تنها یک نفر به سوی بهشت! این امر بر مسلمانان سخت آمد و شدیداً گریستند؟ و عرض کردند پس چه کسی نجات خواهد یافت؟ پیامبر فرمود: گنه‌کارانی غیر از شما هستند که اکثریت را تشکیل می‌دهند من امیدوارم شما حداقل یک چهارم اهل بهشت باشید (مسلمانان تکبیر گفتند) بعد فرمود: امیدوارم یک سوم اهل بهشت باشید (باز هم تکبیر گفتند) بعد اضافه فرمود: امیدوارم دو سوم اهل بهشت از شما باشد، چرا که اهل بهشت ۱۲۰ صنفند که ۸۰ صف آنها از امت من هستند...».

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۱

آیه ۳ - ۴

آیه و ترجمه

و من الناس من یجدل فی الله بغیر علم و یتبع کل شیطن مرید ۳
کتب علیه اءنه من تولاه فاءنه یضله و یهدیه الی عذاب السعیر ۴

ترجمه :

- ۳ - گروهی از مردم بدون هیچ علم و دانشی به مجادله درباره خدا برمی خیزند و از هر شیطان سر کشی پیروی می کنند.
- ۴ - بر او نوشته شده که هر کس ولایتش را بر گردن نهد بطور مسلم گمراهش می سازد و به آتش سوزان راهنمایش می کند.

تفسیر :

پیروان شیطان!

از آنجا که در آیات گذشته ترسیمی از وحشت عمومی مردم به هنگام وقوع زلزله قیامت بود در آیات مورد بحث حال گروهی از بیخبران را منعکس می کند که چگونه از چنین حادثه عظیمی غافلند.

می گوید: «گروهی از مردم بدون هیچ علم و دانشی درباره خدا به مجادله برمی خیزند (و من الناس من يجادل في الله بغير علم).

گاه در اصل توحید و یگانگی حق و نفی هر گونه شریک جدال می کنند، و گاه در قدرت خدا نسبت به مسأله احیای مردگان و بعث و نشور، و در هر صورت هیچگونه دلیلی بر گفته های خود ندارند.

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۲

جمعی از مفسران گفته اند این آیه در مورد نصر بن حارث نازل شده که از مشرکان متعصب و لجوج و پشت هم انداز بود، او اصرار داشت که ملائکه دختران خدا هستند! و قرآن مجموعه ای از افسانه های پیشینیان است که به خدا نسبت داده شده! و زندگی بعد از مرگ را منکر بود.

بعضی دیگر آن را اشاره به همه مشرکان دانسته اند که در مسأله توحید و قدرت خدا به مجادله برمی خاستند.

ولی با توجه به اینکه شأن نزولها هرگز مفهوم آیه را محدود نمی کند نتیجه این دوقول یکی است و همه کسانی را که به نوعی، از روی تقلید کورکورانه یا تعصب یا پیروی از خرافات و هوا و هوسها، به جدال در برابر حق برمی خیزند شامل می شود.

سپس اضافه می کند: اینگونه افراد که تابع هیچگونه منطق و دانشی نیستند از هر شیطان سر کش و متمرّدی تبعیت می کنند (و يتبع كل شیطان مرید).

نه از یک شیطان که از همه شیطانها! اعم از شیاطین انس و جن که هر یک

از آنها برای خود نقشه و برنامه و حيله و دامی دارند.
واژه «مرید» از ماده «مرد» (بر وزن سرد) در اصل به معنی سرزمین
بلندی است که خالی از هر گونه گیاه باشد، و به درختی که از برگ خالی
شود «امرد» می‌گویند، و روی همین جهت به نوجوانانی که مو در
صورتشان نروئیده نیز امرد گفته می‌شود.
در اینجا منظور از مرید کسی است که عاری از هر گونه خیر و سعادت و نقطه
قوت است، و طبعاً چنین کسی سرکش و متمرّد و ظالم و عصیانگر خواهد بود.
روشن است که پیروی از «شیطان بی همه چیز» انسان را به چه
سرنوشتی مبتلا می‌سازد.

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۳

لذا در آیه بعد می‌گوید: بر او نوشته و مقرر شده است که هر کس حلقه
اطاعت و ولایتش را بر گردن نهد بطور مسلم گمراهش می‌سازد و به آتش
سوزان راهنمائی می‌کند (کتب علیه انه من تولاه فانه یضله و یهدیه الی
عذاب السعیر).

نکته‌ها:

- ۱ - مجادله در برابر حق و باطل - گرچه در واژه مجادله در عرف، مفهوم جر
و بحث بی‌اساس و غیرمنطقی افتاده است ولی در اصل لغت چنین نیست بلکه
به معنی هر گونه بحث و گفتگو است که گاه به حق و گاه به ناحق است و
لذا قرآن به پیامبر دستور می‌دهد: و جادلهم بالتی هی احسن: «با مخالفان
خود با روشی که بهتر است مجادله کن» (نحل - ۱۲۵).
 - ۲ - مجادله به باطل راه شیطان است - بعضی از مفسران بزرگ معتقدند که
جمله یجادل فی الله بغیر علم اشاره به گفتگوهای بی‌اساس مشرکان است، و
جمله ویتبع کل شیطان مرید اشاره به برنامه‌های عملی نادرست آنها است.
بعضی دیگر جمله اول را اشاره به اعتقادات فاسد و خرافی آنها دانسته و جمله
دوم را به برنامه‌های عملی غلط و انحرافی آنان.
- ولی از آنجا که آیات قبل و بعد از آن پیرامون مبانی اعتقادی و اصول عقائد
است بعید نیست که هر دو جمله اشاره به یک حقیقت باشد، و به تعبیر دیگر
طرفین نفی و اثبات یک موضوع است. در جمله اول می‌گوید: آنها بدون علم و
دانش و صرفاً از روی تقلید و تعصب و هواپرستی به مجادله درباره خدا و

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۴

برمی خیزند، و جمله دوم می گوید: کسی که دنبال علم و دانشی نیست طبیعی است که از هر شیطان طغیانگری پیروی می کند.

۳ - چرا از هر شیطان؟ - جالب اینکه نمی فرماید: چنین کسی از شیطان پیروی می کند، بلکه می گوید از هر شیطان متمرّدی، و این اشاره به آن است که شیاطین همه یک خط واحد و برنامه مشترک ندارند، بلکه هر یک برای خود راهی و دامی انتخاب کرده اند، آنچنان این دامها متنوع است که انسان در تشخیص آنها گم می شود مگر آنها که به خاطر ایمان و توکل بر خدا در سایه حمایت او قرار گرفته اند و مشمول جمله الا عبادک منهم المخلصین هستند.

ذکر این نکته نیز لازم است که تمرّد و سرکشی و خالی بودن از خیر و برکت در مفهوم کلمه شیطان افتاده است ولی در اینجا مخصوصا کلمه مرید (فاقد هر گونه خیر و سعادت بودن) را به عنوان تاءکید پشت سر آن ذکر می کند تا سرنوشت کسانی که از چنین رهبرانی پیروی می کنند کاملا روشن گردد.

۴ - تفسیر جمله کتب علیه - می دانیم این تعبیر به معنی مقرر و ملزم داشتن است خواه در عالم تکوین و آفرینش باشد و یا در عالم تشریع و احکام و قوانین.

ولی به هر حال نباید توهم کرد که این جمله بوی جبر می دهد، و شیاطین مجبورند پیروان خود را گمراه سازند، و به دار البوار بفرستند، بلکه این نتیجه حتمی برنامه ای است که آنها با میل خود انتخاب کرده اند، مثلا هنگامی که ابلیس رئیس و سر سلسله شیاطین، در برابر فرمان خدا سرپیچی کرد و با میل و اراده خود راه طغیان و حتی اعتراض به ذات پاک خدا را پیش گرفت، چنین کسی جز

تفسیر نمونه جلد ۱۴ صفحه ۱۵

اینکه گمراه و گمراه کننده باشد سرنوشتی نخواهد داشت و همچنین شیطانهای دیگر از انس و جن.

این درست به این می ماند که بگوئیم هر کس معتاد به مواد مخدر شد، بدبختی و سیه روزی در پیشانیش نوشته می شود، آیا این دلیل جبر است؟

آیه ۵ - ۷

آیه و ترجمه

يا ايها الناس ان كنتم فى ريب من البعث فانا خلقنكم من تراب ثم من نطفة
ثم من علقه ثم من مضغة مخلقة و غير مخلقة لنبين لكم و نقر فى الارحام ما
نشاء الى اجل مسمى ثم نخرجكم طفلا ثم لتبلغوا اشدكم و منكم من يتوفى و
منكم من يرد الى ارضه ذل العمر لكيلا يعلم من بعد علم شيئا و ترى الارض هامدة
فاذا انزلنا عليها الماء اهتزت و ربّت و انبئت من كل زوج بهيج ۵
ذلك بائن الله هو الحق و انه يحى الموتى و انه على كل شىء قدير ۶
و ان الساعة اتيه لا ريب فيها و ان الله يبعث من فى القبور ۷

بقره

افترت